

М.М. Бородин,
суддя Апеляційного суду
Харківської області,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

Summary

The article focuses on analysis of problems, which arise in relation to application of the norms of procedural law on revision of civil cases in appeal order

Інститут апеляційного перегляду рішень у цивільних справах: сучасний стан, перспективи розвитку та вдосконалення

У липні 2011 р. виповнилося десять років від дня запровадження інституту апеляції в цивільне судочинство України. 21 червня 2001 р. Верховна Рада України прийняла Закон № 2540-III «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» (далі — Закон № 2540-III). Необхідність введення апеляційного перегляду судових рішень у цивільних справах була зумовлена завданням побудови в Україні правової держави. Реалізація ж такого завдання неможлива без корінних змін у сфері здійснення правосуддя.

Суттєвим недоліком касаційного перегляду цивільних справ, рішення у яких не набрали чинності, була та обставина, що обласні суди у разі скасування рішення районного суду не ухвалювали нових, остаточних рішень

До липня 2001 р. перегляд судових рішень у цивільних справах в Україні здійснювався у касаційному та наглядовому порядках. Функції суду касаційної інстанції виконували судові колегії у цивільних справах обласних судів. Президії обласних судів і Верховний Суд України виконували наглядову функцію.

Суттєвим недоліком касаційного перегляду цивільних справ, рішення у яких не набрали чинності, була та обставина, що обласні суди у разі скасування рішення районного суду не ухвалювали нових, остаточних рішень. Наприклад, у 1999 р. судова колегія у цивільних справах Харківського обласного суду в касаційному порядку розглянула по суті 1425 справ. За результатами розгляду було скасовано 328 рішень, із яких у чотирьох випадках після скасування рішень районних судів провадження у справах були закриті, а 324 справи повернули в суди першої інстанції на новий розгляд.

Таким чином, обласний суд не ухвалив жодного нового рішення по суті спору. У 2000 р. судова колегія за результатами розгляду скасувала 404 рішення. І лише у двох випадках були прийняті нові, остаточні рішення¹. Необхідно також зауважити, що такий стан щодо прийняття нових рішень був характерний для всіх обласних судів України.

Другою важливою умовою запровадження інституту апеляції у судочинство України стала реалізація ст. 129 Конституції України, в якій до основних засад судочинства віднесено право на апеляційне оскарження судових рішень.

Отже, з липня 2001 р. перегляд судових рішень, які не набрали законної сили, здійснюється в апеляційному порядку. Ключовим моментом

¹ Див.: Архів Обласного суду Харківської області за 1999—2000 рр.

такого перегляду стало те, що апеляція була неповною. З цього приводу О.О. Борисова зазначала, що неповна апеляція являє собою перегляд рішень судів першої інстанції на підставі фактичних даних, які були пред'явлені особами, що беруть участь у справі, в ці суди. За загальним правилом неповної апеляції не допускається надавати нові посилання на факти чи докази в апеляційному суді². Перевірка законності й обґрунтованості судових рішень у порядку апеляції стала засобом виявлення та усунення судових помилок ще до набрання рішенням законної сили, важливішою гарантією правильного здійснення правосуддя, прав і законних інтересів учасників процесу.

Законодавець зобов'язав апеляційні суди у випадку скасування рішень районних судів ухвалювати остаточні рішення по суті спору. Таке нововведення неоднозначно сприйняли не тільки судді, але й юридична спільнота. Це пояснювалося тим, що хоча законодавець і закріпив правило, згідно з яким суди апеляційної інстанції переглядають рішення районних судів за правилами першої інстанції, він запровадив також обмеження, які зробили судовий розгляд в апеляційному порядку усіченим

Встановлюючи нові правила перегляду судових рішень, законодавець мав на меті покінчити з тяганиною у вирішенні цивільно-правових спорів. Тому, визначаючи компетенцію суду другої інстанції, він надав йому широкі повноваження.

Згідно зі ст. 305 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК) 1963 р. (в редакції від 21 червня 2001 р.) суд в апеляційному провадженні мав право:

- 1) постановити ухвалу про відхилення апеляційної скарги, апеляційного подання прокурора;
- 2) постановити ухвалу про скасування рішення суду першої інстанції і направити справу на новий розгляд до суду першої інстанції;
- 3) постановити ухвалу про скасування рішення суду першої інстанції і закрити провадження у порушеній справі або залишити заяву без розгляду;
- 4) змінити або постановити нове рішення по суті позовних вимог.

Як бачимо, законодавець зобов'язав апеляційні суди у разі скасування рішень районних судів ухвалювати остаточні рішення по суті спору. Таке нововведення неоднозначно сприйняли не тільки судді, але й юридична спільнота. Це пояснювалося тим, що хоча законодавець і закріпив

правило, згідно з яким суди апеляційної інстанції переглядають рішення районних судів за правилами першої інстанції, він запровадив також обмеження, внаслідок чого судовий розгляд в апеляційному порядку став усіченим.

Відповідно до ст. 301 ЦПК (в редакції від 26 червня 2001 р.) під час розгляду справи в апеляційному порядку апеляційний суд перевіряє законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів апеляційної скарги та вимог, заявлених у суді першої інстанції. Цим було обмежено втручання суду в процес. Перевага надавалася принципу змагальності, зростала ініціатива сторін. Зазначені нововведення робили судовий процес демократичнішим. Ініціатива збору доказів, їх надання суду більшою мірою передавалася сторонам у справі.

Запровадження інституту апеляції супроводжувалося й організаційно-правовими заходами, спрямованими на значне реформування судів другої інстанції. Відбулося значне збільшення кількості суддів, помічників, секретарів, технічних працівників та ін. Закріпилася матеріально-технічна база. Все це сприяло становленню та розвитку інституту апеляції в українському судочинстві.

При запровадженні інституту апеляції не вдалося уникнути окремих прорахунків, а часом і помилок, які негативно позначалися на його функціонуванні. Визначаючи компетенцію апеляційного суду, Верховна Рада України Законом № 2540-III наділила його разом із іншими повноваженнями правом після скасування рішення суду цієї ж інстанції направляти справи на новий розгляд до судів першої інстанції. Суди могли робити це у виключних випадках. Статтею 307 ЦПК (в редакції від 21 червня 2001 р.) було передбачено чотири таких підстави:

- 1) справа розглянута неповноважним суддею;
- 2) рішення ухвалено чи підписано не тим суддею, який розглядав справу;
- 3) справу розглянуто за відсутності будь-кого з осіб, які беруть участь у справі, не повідомлених про час і місце судового засідання;
- 4) суд вирішив питання про права і обов'язки осіб, які не брали участь у справі.

Новим ЦПК, який набрав чинності з 1 вересня 2005 р., передбачено ще й п'яту підставу для направлення справи на новий розгляд у суд першої інстанції:

² Див.: Борисова О.О. Апеляция в гражданском и арбитражном процессе. — М., 1997. — С. 52.

5) суд розглянув не всі вимоги і цей недолік не був і не міг бути усунений ухваленням додаткового рішення судом першої інстанції.

До 2010 р. ст. 311 ЦПК, яка містила перелік підстав для передачі справ на новий розгляд, була доповнена п. 6:

б) справу розглянуто з порушенням правил виключної підсудності.

Проте на практиці результат виявився протилежним — виняток став правилом. Наприклад, апеляційні суди за результатами розгляду апеляційних скарг у 2009 р. ухвалили 17,6 тис. нових рішень. Їх кількість від усіх скасованих становила 51,2 %. Найменший відсоток нових рішень, ухвалених апеляційними судами областей: Вінницької — 33,6 %, Луганської — 33,9 %, Одеської — 38,1 %, Херсонської — 40,7 %³. Таким чином, фактично 50 % справ, згідно з якими скасовували рішення судів першої інстанції, знову повертали до районних судів на повторний розгляд.

Були випадки, коли апеляційні суди розширено тлумачили ст. 307 ЦПК (в редакції від 21 червня 2001 р.), тобто «вишукували» третіх осіб та рекомендували суду першої інстанції притягти їх до участі в справі. Так, у справах про реальний розподіл будинків, квартир рекомендували притягти пожежні та санітарні інспекції, незважаючи на те, що технічні експертизи проведені з урахуванням їх висновків. Нерідко в таких рекомендаціях, як притягнення третіх осіб, траплялися органи опіки та піклування тощо⁴.

Такий стан правосуддя з розгляду цивільних справ не відповідав вимогам законності, справедливості вирішення цивільно-правових спорів. Тому Законом від 7 липня 2010 р. № 2453-VI «Про судову систему і статус суддів» було внесено зміни до ст. 307 ЦПК, відповідно до яких із компетенції апеляційних судів виключено право направляти справу на новий розгляд⁵.

Безумовно, це радикальне нововведення, яке було запроваджено в інститут апеляції, є значним кроком на шляху до повної апеляції в діяльності суду другої інстанції. Отже, з серпня 2010 р. за жодних обставин цивільні справи після їх розгляду апеляційним судом не повертаються до районного суду на новий розгляд.

Які ж наслідки такого нововведення? По-перше, значно знизилася кількість скасованих рішень судів першої інстанції; по-друге, припинена практика безпідставного направлення справ на повторний розгляд за надуманими обставинами (наприклад, у зв'язку з непритягненням до участі у справі нотаріуса, БТІ і т.д., які не мають правового інтересу у справі, що розглядається); по-третє, значно зросла оперативність розгляду справ. Все це підвищило рівень довіри до судів апеляційної інстанції.

Разом з тим окреслились і небезпечні тенденції, які негативно позначаються на діяльності апеляційних судів.

У цивільному процесуальному законодавстві не зазначені випадки обов'язкової співучасті та вказівки на її підстави. Разом з тим у судовій практиці встановилося правило, згідно з яким обов'язкова співучасть повинна мати місце у всіх випадках, коли в основі вимог кількох позивачів або до кількох відповідачів є спільне право або спільний обов'язок

Нерідко колегії суддів, які розглядають цивільні справи за апеляційними скаргами, потрапляють у такі ситуації, коли при теперішній редакції закону вони не знаходять розумного виходу. Ніби настає правовий вакуум. Наприклад, суд першої інстанції розглянув спір між двома громадянами про порядок користування земельною ділянкою. Надходить скарга від третього користувача спірної земельної ділянки, який зазначає, що він, як і сторони у справі, є власником спірної ділянки, під час розгляду справи в суді першої інстанції участі не брав, ухвалене рішення порушує його законні права. У цьому випадку йдеться про процесуальну співучасть. У чинному ЦПК інституту процесуальної співучасті присвячена одна стаття.

Згідно зі ст. 32 ЦПК позов може бути пред'явлений спільно кількома позивачами або до кількох відповідачів. Кожен із позивачів або відповідачів щодо другої сторони діє в цивільному процесі самостійно.

У цивільному процесуальному законодавстві не зазначені випадки обов'язкової співучасті та вказівки на її підстави. Разом з тим у судовій практиці встановилося правило, згідно з яким обов'язкова співучасть повинна мати місце у всіх випадках, коли в основі вимог кількох позивачів або до кількох відповідачів є спільне право або спільний обов'язок.

Необхідна співучасть є обов'язковою умовою вирішення спорів у таких справах: про спільну (сумісну та часткову) власність; про спадкування;

³ Див.: Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2009 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. — 2010. — № 5. — С. 29.

⁴ Див.: Б о р о д і н М. Перегляд цивільних справ у порядку апеляції // Право України. — 2004. — № 8. — С. 74.

⁵ Див.: Офіційний Вісник України. — 2010. — № 55/1. — Ст. 1900.

про авторські та винахідницькі права, які належать кільком особам; за позовами про виключення майна з опису; про захист честі, гідності та ділової репутації; про право користування жилим приміщенням та ін.

Суть обов'язкової співучасті полягає в тому, що участь у судочинстві кожного співучасника необхідна. Проте суд за власною ініціативою не вправі притягнути у випадку обов'язкової співучасті тих співпозивачів, які не заявили позов.

На сьогодні ані суд першої інстанції, ані апеляційної не вправі за власною ініціативою притягнути до участі у справі будь-кого. Розгляд справи відбувається в межах позовних вимог та вимог апеляційної скарги

Процесуальна співучасть як правовий інститут гарантує встановлення обставин справи та значно прискорює розгляд і вирішення кількох позовних вимог. Крім того, процесуальна співучасть попереджає суперечливе вирішення спірних питань, які постають перед судом у конкретній справі.

На сьогодні суд ані першої інстанції, ані апеляційної не вправі за власною ініціативою притягнути до участі у справі будь-кого. Розгляд справи відбувається в межах позовних вимог та вимог апеляційної скарги. Розглянемо, як вчиняють апеляційні суди при розгляді скарг у зазначених випадках. Наприклад, *Харківський районний суд Харківської області рішенням від 15 червня 2011 р. позов К. про визнання права власності в порядку спадкування за законом задовольнив.*

Апеляційний суд Харківської області рішенням від 23 грудня 2011 р. рішення районного суду скасував, у позові відмовив, оскільки позивачка не зазначила у позовній заяві усіх спадкоємців першої черги⁶. Так само діяв Апеляційний суд Житомирської області у цивільній справі за позовом прокурора в інтересах Житомирської міської ради про визнання ордера недійсним⁷.

До серпня 2010 р. в подібних випадках апеляційні суди направляли такі справи на повторний розгляд із пропозицією притягнути до участі в справі всіх заінтересованих осіб. У більшості випадків ці рекомендації виконували і спір вирішувався. На сьогодні позивачі у таких справах зобов'язані звертатися з позовом повторно. А це — нова позовна заява, необхідність повторно сплатити судовий збір, інші витрати у справі. Також

можуть змінитися строки позовної давності й стати інші негативні для позивача наслідки.

Зазначені зміни звузили (обмежили) доступ осіб до судового захисту своїх прав, що не можна визнати правильним.

Інші судові колегії, вирішуючи спори в подібних випадках, не відмовляють у позові у зв'язку з непритягненням у справі всіх заінтересованих осіб, а вирішують спір по суті. Наприклад, *Держинський районний суд м. Харкова рішенням від 5 листопада 2010 р., залишив без змін ухвалою Апеляційного суду Харківської області від 26 січня 2011 р., задовольнив позов К. про визнання договору купівлі-продажу недійсним. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ ухвалою від 27 квітня 2011 р. рішення у справі скасував, а справу направив на новий розгляд до суду першої інстанції у зв'язку з непритягненням до участі у справі всіх заінтересованих осіб⁸. Такий приклад у судовій практиці не один.*

У складну ситуацію потрапляють апеляційні суди тоді, коли рішення по першій інстанції приймає неповноважний суд. Наприклад, у судді закінчився п'ятирічний термін перебування на посаді, відбувається процедура обрання його на безстроковий термін, а він у цей період ухвалив рішення. Або суддя відмовив у задоволенні обґрунтовано заявленого відводу. В обох цих випадках рішення буде неправосудним. Таким чином, усі дії суду першої інстанції в зазначених прикладах незаконні. Водночас згідно з ч. 1 ст. 303 ЦПК під час розгляду справи в апеляційному порядку апеляційний суд перевіряє законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів апеляційної скарги та вимог, заявлених у суді першої інстанції. В подібну ситуацію потрапляють апеляційні суди і тоді, коли суд першої інстанції розглянув справу без відповідачів та навіть не спробував викликати їх до суду. У таких випадках права сторони у справі грубо порушено. Вона позбавлена права брати участь у розгляді справи, надавати докази, брати участь у дослідженні доказів тощо. Заповнити таку прогалину в суді другої інстанції неможливо, оскільки суд досліджує докази лише у виключних випадках (ч. 2 ст. 303 ЦПК).

У зазначених випадках апеляційні суди не могли направити справу на повторний розгляд. А вирішити спір по суті тільки на підставі скарги

⁶ Див.: Архів Апеляційного суду Харківської області за 2011 р., справа № 22-ц-7814/2011.

⁷ Див.: Архів Апеляційного суду Житомирської області за 2012 р., справа № 22-ц(0690)673/11.

⁸ Див.: Архів Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ за 2011 р., справа № 6-5604св11.

також неможливо. На нашу думку, зазначені проблеми вирішуються таким чином.

У випадках, коли суд першої інстанції розглянув спір без участі всіх учасників матеріально-правових відносин (обов'язкова процесуальна співучасть), без відповідачів, стосовно яких суд не спробував викликати їх у судове засідання, або рішення ухвалено неповноважним суддею, надати апеляційному суду такі повноваження:

1. Постановляти ухвалу про скасування рішення суду першої інстанції та приймати справу до провадження суду апеляційної інстанції за правилами першої інстанції. В такому разі апеляційний суд розглядає справи як суд першої інстанції. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ переглядає справи за правилами апеляції, а Верховний Суд України — в касаційному порядку.

Таким чином, Верховний Суд України буде залучений до розгляду цивільних справ.

2. Необхідно надати право апеляційному суду за власною ініціативою притягати до участі у справі осіб без самостійних вимог.

Апеляційний суд не обмежений доводами апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено неправильне застосування норм матеріального або порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення

Як уже зазначалося, рух і розвиток цивільного процесу повною мірою залежить від ініціативи сторін у справі. Чинний ЦПК надав сторонам широкі повноваження. Достатньо проаналізувати положення статей 27 і 31 ЦПК. Завданням суду згідно зі ст. 1 ЦПК є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ. У цьому Кодексі практично не залишилося норм, які б дозволяли суду здійснювати дії за власною ініціативою.

Одна з таких норм міститься в ч. 3 ст. 303 ЦПК. У ній зазначено, що апеляційний суд не обмежений доводами апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено неправильне застосування норм матеріального або порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення.

Проте законодавство, як зазначає К.В. Гусаров, не визначає конкретних випадків застосування цієї норми, як не містить і обов'язкових та факультативних підстав для скасування рішення. Тому вважаємо, що через відсутність конкретного правового механізму реалізації цієї частини ст. 303 ЦПК, її застосування уявляється проблематичним⁹.

У цьому випадку має місце реалізація в судовій практиці такого юридичного поняття, як «судовий розсуд», що найчастіше призводить до прийняття несправедливих рішень. Це підтверджує такий приклад.

Червонозаводський районний суд м. Харкова рішенням від 27 грудня 2011 р. задовольнив позов З.В. до З.А. і З.Н. про визнання осіб такими, що втратили право користування житловим приміщенням. Суд установив, що позивач на підставі договору дарування є власником двокімнатної квартири. Одна із відповідачів — колишня дружина позивача, друга — дочка. Задовольняючи позовні вимоги, районний суд зазначив, що відповідачі в квартирі більше шести місяців не проживають, участі в утриманні квартири не беруть, у добровільному порядку з реєстрації не знімаються.

Колишня дружина позивача ані до суду першої інстанції, ані до апеляційного суду не з'являлася. Рішення районного суду вона не оскаржувала. Позивач пояснив суду, що дружина вступила у повторний шлюб і будь-який інтерес до його квартири втратила. Рішення суду оскаржила дочка позивача.

Суд другої інстанції вселив у квартиру не тільки дочку позивача, а й колишню дружину за відсутності скарги з її сторони¹⁰.

На жаль, подібні випадки не поодинокі. Ця норма Закону потребує значних змін.

Реалізація зазначених пропозицій буде слугувати додатковою гарантією ефективності здійснення правосуддя.

⁹ Див.: Гусаров К. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядкух. — Х., 2010. — С. 112.

¹⁰ Див.: Архів Апеляційного суду Харківської області за 2012 р., справа № 2-1492/2011.